

ΝΕΑ ΕΣΤΙΑ

ΔΙΕΥΘΥΝΤΗΣ: ΠΕΤΡΟΣ ΧΑΡΗΣ

ΤΟΜΟΣ ΕΙΚΟΣΤΟΣ ΠΕΜΠΤΟΣ

ΙΑΝΟΥΑΡΙΟΣ — ΙΟΥΝΙΟΣ

1939

ΙΩΑΝΝΗΣ Δ. ΚΟΛΛΑΡΟΣ & Σ^{ΙΑ} Α.Ε.
ΒΙΒΛΙΟΠΩΛΕΙΟΝ ΤΗΣ "ΕΣΤΙΑΣ",
46 — ΟΔΟΣ ΣΤΑΔΙΟΥ — 46
ΑΘΗΝΑΙΙ

Ε.Τ.Δ. ΓΡΕ. Κ.Ε.Ι.Τ.
ΙΩΑΝΝΙΝΑ 2008

Ἐνα ἀνέκδοτο καὶ ἓνα ἄγνωστο γράμμα τοῦ Βαλαωρίτη.

Μέσα στις τόσες γνωριμίες καὶ σχέσεις, πού ὁ Ἴταλός φιλέλληνας καὶ σοφὸς μελετητὴς Νικόλαος Θωμαζαῖος εἶχε σφίξει μὲ διάφορους Ἑλληνες λογοτέχνες τῆς ἐποχῆς του, συγκαταλέγεται καὶ ἡ στενὴ φιλία του μὲ τὸν ποιητὴ μας Βαλαωρίτη. Ὁ μεγάλος αὐτὸς σύνδεσμος, πού ἔνωσε τοὺς δύο λογίους, ὀφείλεται προπάντων—ἐκτός ἀπὸ μερικὰ κοινὰ πολιτικὰ αἰσθήματα πατριωτισμοῦ καὶ φιλελευθερίας, καὶ ἀπὸ τὴν κοινὴ ἀγάπη γιὰ τὴ λαϊκὴ μουσα—στὸ γάμο τοῦ Βαλαωρίτη καὶ τῆς Ἐλοΐζις Τυπάλδου, μὲ τὴν οἰκογένεια τῆς ὁποίας ὁ Θωμαζαῖος εἶχε ἀπὸ πολλὰ χρόνια στενώτατες καὶ πολὺ ἐγκαρδιες σχέσεις καὶ δεσμούς⁽¹⁾.

Γιὰ τὸ Βαλαωρίτη, τόσο ὡς ἄνθρωπο ὅσο καὶ ὡς ποιητὴ, ὁ Θωμαζαῖος ἔτρεφε ἐξαιρετικὴ ἐκτίμηση⁽²⁾. Μετέφρασε μάλιστα ἰταλικά καὶ τὸ «Θανάση Βάγια», καθὼς καὶ τὸν ὕμνο του «Στὴ Μητέρα Ἑλλάδα»⁽³⁾, καὶ πολλὰ φορὲς κατέφυγε στὸ Βαλαωρίτη γιὰ νὰ τοῦ ζητήσῃ συμβουλὲς καὶ πληροφορίες γιὰ τὰ δημοτικὰ μας τραγούδια. Στὸν ἴδιον ἀνέθεσε ἐπίσης τὴ φροντίδα γιὰ μιὰ δικαστικὴ ὑπόθεσι σχετικά μ' ἓνα σπῆτι τῆς γυναίκας του⁽⁴⁾, πού θέλησε νὰ τὸ ἐξασφαλίσῃ γιὰ τὰ παιδιά πούχε ἀπὸ τὸν πρῶτο γάμο της.

Στὰ χειρόγραφα τοῦ Θωμαζαῖου, πού σώζονται στὴν Ἑθνικὴ Βιβλιοθήκη τῆς Φλωρεντίας⁽⁵⁾, βρίσκονται μερικὰ ποιήματα μὲ σημειώσεις, καθὼς καὶ μερικὰ ἀνέκδοτα γράμματα⁽⁶⁾— σχεδὸν ὅλα σὲ ἰταλικὴ γλῶσσα— πού ὁ Βαλαωρίτης ἔστειλε σὲ διάφορες ἐποχὲς στὸν Ἴταλὸ φίλο του καὶ πού μᾶς μαρτυροῦν πόσος ἦταν ὁ σεβασμὸς του πρὸς τὸν Θωμαζαῖο, ἀλλὰ ταυτοχρόνως μᾶς

(1) Ὁ Θωμαζαῖος εἶχε μὲ τὴν οἰκογένεια Τυπάλδου στενώτατες σχέσεις. Ὁ Αἰμίλιος Τυπάλδος χρησίμευε γενικὰ ὡς ἐνωτικὸς κρίκος μεταξὺ τοῦ Δαλματοῦ φιλολόγου καὶ τῶν Ἑλλήνων λογίων καὶ τὸν ἐβοήθησε πολὺ σ' ὅ,τι ὁ Θωμαζαῖος εἶχε ἀνάγκη ἀπὸ τὴν Ἑλλάδα. Ἐκτός ἀπ' τὸ «Dizionario Estetico», πολλὰς πληροφορίες γιὰ τὶς σχέσεις Θωμαζαῖου καὶ Τυπάλδου βρίσκουμε στὸ ἡμερολόγιο: «Niccolò Tommaseo: Diario Intimo, a cura di Raffaele Ciampini. Einaudi, Torino, 1938», γιὰ τὸ ὁποῖο βλ. τὸ ἄρθρο μου «Θωμαζαῖος καὶ Φωριέλ, ἀνέκδοτα ἄλληλογραφία γιὰ τὰ δημοτικὰ μας τραγούδια» στὴ «Νέα Ἑστία», τεύχος 281, 1 Σεπτεμβρίου 1938, ἰδία σμ. 6. Στὴ Βιβλιοθήκη τῆς Φλωρεντίας ὑπάρχουν πάρα πολλὰ γράμματα ἀνέκδοτα μεταξὺ Θωμαζαῖου καὶ Τυπάλδου.

(2) Βλ. τὶς σχετικὲς κρίσεις στὸ «Dizionario Estetico».

(3) Βλ. «Dizionario Estetico», Μιλάνο 1867, σελ. 1122 ἑπ.

(4) Ὁ Θωμαζαῖος, ὅταν βρισκόταν ἐξόριστος στὴν Κέρκυρα, παντρεύτηκε τὴ Διαμάντω Παβέλλο, χήρα τοῦ Ἀρτάλε, πού εἶχε ἀπ' τὸν πρῶτο τῆς γάμο τρία παιδιά, γιὰ τὰ ὁποία ὁ Θωμαζαῖος στάθηκε δεῦτερος πατέρας, γεμάτος φροντίδα καὶ ἀφοσίωσι. Ἀπὸ τὸν πρῶτο γάμο ἡ χήρα Ἀρτάλε εἶχε κληρονομήσει γιὰ τὰ παιδιά της ἓνα σπῆτι μὲ εἰσόδημα 12 σκούδα μηνιαίως, ἀπὸ τὰ ὁποία ἄλλως 4 σκούδα μηνιαίως ἔπρεπε νὰ πληρώνωνται γιὰ χρέη.

(5) Ἑθνικὴ Βιβλιοθήκη τῆς Φλωρεντίας, Ρατσο 79. Βλ. σχετικά καὶ τὸ προαναφερθὲν ἄρθρο μου «Θωμαζαῖος καὶ Φωριέλ κ.λ.».

(6) Τὰ γράμματα τοῦ Βαλαωρίτη πρὸς τὸν Θωμαζαῖο, πού βρίσκονται στὴ Βιβλιοθήκη τῆς Φλωρεν-

δείχνουν καὶ πόση ἀγάπη, ἀμοιβαία ἐκτίμησι καὶ ἀφοσίωσι ἔνωσε τοὺς δύο διαλεχτοὺς λογοτέχνες.

Τὰ γράμματα αὐτὰ τοῦ Βαλαωρίτη πρὸς τὸν Θωμαζαῖο παρουσιάζουν καὶ ἄλλο μεγάλον ἐνδιαφέρον, γιὰτὶ περιέχουν διάφορες γνώμες τοῦ μεγάλου μας ποιητοῦ γιὰ τὴ δημοτικὴ μας γλῶσσα, γιὰ μερικὰ ἔργα του, καὶ γιὰ μερικοὺς ἄλλους συγχρόνους τοῦ λογοτέχνες⁽¹⁾.

Τὸν ποιητὴ τῆς «Κυρᾶς Φροσύνης» εἶχαν γνωρίσει καὶ ἡ γυναίκα τοῦ Θωμαζαῖου, καθὼς καὶ τὰ παιδιά της ἀπ' τὸν πρῶτο τῆς γάμο. Ἀκριβῶς ἓνα ἀπ' αὐτὰ, ὁ Στυρίδων Ἀρτάλε, δημοσίευσεν, σ' ἓνα του μικρὸ τόμο, ὅπου συγκέντρωσε τὶς προσωπικὲς ἀναμνήσεις του γιὰ τὸν Θωμαζαῖο⁽²⁾, καὶ ἓνα ἀνέκδοτο γιὰ τὸν Βαλαωρίτη. Περιγράφοντας τὴ ζωὴ τοῦ Θωμαζαῖου στὴν Ἰταλία, μετὰ τὴν ἐπιστροφή του ἀπ' τὴν ἐξορία, μᾶς πληροφορεῖ ὅτι ἡ οἰκογένειά του, ὕστερ' ἀπ' τὴν πτώσι τοῦ ἡγεμόνος τῆς Τοσκάνας, ξαναγύρισε στὴ Φλωρεντία, ὅπου ξανάρχισε ἡ παλιὰ ζωὴ καὶ οἱ συναναστροφές μὲ τοὺς πῖο γνωστοὺς καλλιτέχνες καὶ λογίους τῆς ἐποχῆς. Μιλώντας μεταξὺ τῶν ἄλλων καὶ γιὰ τὸν Βαλαωρίτη, ὁ Ἀρτάλε ἀναφέρει ἓνα ἐπισόδιον πού συνέβηκε ἀργότερα στὴ Ζάρα, ὅπου ὁ ἴδιος εἶχε ἐγκατασταθῆ φιλοξενούμενος ἀπὸ συγγενεῖς του. Μεταφράζουμε τὰ λόγια τοῦ ἴδιου:

«Φεύγοντας ἀπὸ τὸ Τορίνο τὸν Ὀκτώβριον τοῦ 1859, μετὰ τὴν πτώσι τοῦ Μεγάλου Δουκὸς τῆς Τοσκάνας, πήγαμε στὴ Φλωρεντία, ὅπου στὸ σπῆτι τοῦ Νικολάου Θωμαζαῖου ἐσύχναζαν περισσότερο ἀπὸ κάθε ἄλλη φορὰ οἱ πῖο ἐξέχοντες ἄνδρες τῆς Ἰταλίας, τῆς Δαλματίας καὶ τῆς Ἑλλάδος. Μεταξὺ αὐτῶν ἦταν καὶ ὁ μεγάλος ποιητὴς καὶ διπλωμάτης Ἀριστοτέλης Βαλαωρίτης, ὁ ὁποῖος μὲ εἶχε γνωρίσει ἀπὸ παιδί στὴν Κέρκυρα, καὶ περνώντας τὸ 1864 ἀπὸ τὴ Ζάρα— ὅπου κατοικοῦσα—δὲν παρέλειψε μὲ τὴν ἐξαιρετικὴν του εὐγένεια νὰ μὲ προειδοποιήσῃ γιὰ νὰ τὸν συντροφέψω ὅσες ὥρες σταματοῦσε τὸ πλοῖόν του, πού ἐξακολουθοῦσε ἔπειτα τὸ ταξίδι του γιὰ τὴν Τεργέστη. Καὶ θυμᾶμαι πάντοτε ὅτι μπαίνοντας στὴν πόλιν ἀπ' τὴν παραλιακὴ Πύλη, μόλις διέκρινε πάνω ἀπ' τὴν ἀψίδα τῆς Πύλης τὴν μορφὴν τοῦ Λέοντος τῆς Βενετίας, ὁ Βαλαωρίτης ὀπισθοχώρησε ἓνα βῆμα, ἔβγαλε τὸ καπέλλο του, καὶ κάνοντας μιὰ ὑπόκλισι ἀνεφώνησε: «Σὲ χαιρετῶ, ὃ ἐνδοξε Λέοντα, πεπεισμένος ὅτι χωρὶς τὴν ἰσχυρὴν, σταθερὴν καὶ φωτισμένην ὑπεράσπισίν σου, ὅλοι ἐμεῖς σήμερον θὰ εἴμαστε δοῦλοι τῶν Τούρκων»⁽³⁾.

τίας, ἔχω ἀντιγράψῃ καὶ θὰ δημοσιεύσω προσεχῶς στὴ «Νέα Ἑστία».

(1) Σ' ἓνα ἀπ' αὐτὰ τὰ γράμματα βρίσκεται καὶ μιὰ κρίσις τοῦ Βαλαωρίτη γιὰ τὸ Σολωμὸ, πού ἐδημοσίευσεν στὸ ἄρθρο μου «Σολωμικὰ Α'» στὴ «Νέα Ἑστία», τεύχος 286, 15 Νοεμβρίου 1938.

(2) Niccolò Tommaseo, «Ricordi personali di Spiridione Artale», II edizione, Cosmopolit, Roma, 1930. Βλ. σχετικά καὶ τὸ ἄρθρο μου «Σολωμικὰ Β'» στὴ «Νέα Ἑστία», τεύχος 287, 1 Δεκεμβρ. 1938.

(3) Ἰδού τὸ ἰταλικὸν κείμενον τοῦ Ἀρτάλε: «Partiti da Torino nell' ottobre del 1859, caduto il Granduca di Toscana, si andò a Firenze, ove la ca-

* *

Τὸ ἀνέκδοτο γράμμα πού ἀναφέρουμε, βρῖσκειται κι' αὐτὸ μαζί με τ' ἄλλα γράμματα τοῦ Βαλαωρίτη στὴ Βιβλιοθήκη τῆς Φλωρεντίας. Εἶναι γραμμένο ἑλληνικά, κι' ὁ ποιητὴς μας τὸ ἔστειλε μόλις πληροφορηθῆκε τὸ θάνατο τῆς γυναίκας τοῦ φίλου του. Ὁ Θωμαζαῖος ἔτρεφε ἐξαιρετικὴ ἀγάπη καὶ ἀφοσίωσι γιὰ τὴ συντροφία τῆς ζωῆς του, κι' ὁ θάνατός της τοῦ κόστισε πάρα πολύ. Ἄν καὶ φτωγὴ καὶ ἀπὸ πολὺ ταπεινὴ καταγωγῆ, ἢ καλὴ καὶ πονετικὴ ἐκείνη γυναῖκα εἶχε κατ' ἄρτι νὰ νιώσῃ καὶ νὰ ἐκτιμῆσῃ τὸ σοφὸ ἐξόριστο τῆς Κερκύρας, νὰ τοῦ φανῆ ἀποσιωμένη βιοθήκη καὶ νὰ τὸν ἀνακουφίσῃ στὶς θλιβερὰς ὥρες τῆς ζωῆς του. Πιὸ πολυτίμη ὁμως σταθῆκε ἡ συντροφία καὶ ἡ βιοθήκη τῆς γυναίκας του ὅταν ὁ Θωμαζαῖος, πού ἀπὸ καιρὸ ὑπέφερε ἀπ' τὰ μάτια του, ἔχασε ἐντελῶς τὴν ὄρασί του. Γι' αὐτὸ κι' ὁ Βαλαωρίτης, γράφοντας του γιὰ τὴ γυναῖκα του, τὴν ἀποκαλεῖ «ἀκτίδα τῶν ἐσβεσμένων ὀμμάτων του».

Ὅλοι οἱ φίλοι τοῦ Θωμαζαίου, ὅταν πληροφορήθηκαν τὸ θάνατο τῆς γυναίκας του, τοῦ ἔστειλαν συλλυπητήρια καὶ μακρὰ γράμματα παρηγορίας. Μὲ ἱερὴ προσοχὴ ὁ γέρονς σοφὸς συγκέντρωσε ὅλα τὰ καλὰ λόγια τῶν γνωστῶν σ' ἓνα βιβλιαράκι, πού ἐτύπωσε στὴ μνήμη τῆς γυναίκας του (1), προσθέτοντας μιὰ μακρὰ εἰσαγωγὴ γιὰ τὴν γυναῖκα ἐν γένει καὶ γιὰ τὰ κοινωνικὰ καθήκοντά της (2).

Ὁ Βαλαωρίτης, μόλις πληροφορηθῆκε τὸ θάνατο, ἔγραψε στὸ Θωμαζαῖο — αὐτὴ τὴ φορὰ σὲ ἑλληνικὴ γλῶσσα — ἀπὸ τὴ Λευκάδα, στίς 8/20 Ὀκτωβρίου 1873, τὸ ἑξῆς γράμμα :

sa di Niccolò Tommaseo era più che mai frequentata dagli uomini eminenti d' Italia, di Dalmazia e della Grecia, fra i quali l' insigne poeta e diplomatico Aristotele Valaoritis, il quale avendomi conosciuto ragazzo a Corfù, di passaggio per Zara nel 1864, ove io dimoravo, non mancò nella squisita sua cortesia di prevenirmi affinché io gli fossi vicino in quelle ore che si fermava il vapore che proseguiva poi per Trieste. E ricordo, sempre, che entrando in città per la Porta marina, avendo scorto sopra l' arco della Porta le forme del veneto Leone, il Valaoritis fece un passo indietro, si tolse il cappello e fatto un inchino, esclamò :

«Ti saluto, o glorioso Leone, convinto che senza la potente, tenace e illuminata tua difesa, noi tutti oggi saremmo schiavi dei Turchi» («Niccolò Tommaseo: Ricordi personali di Spiridione Artale» σελ. 40-41).

(1) Τὸ βιβλίον ἔχει τὸν ἑξῆς τίτλο: «Diamante, Moglie e Madre», καὶ τυπώθηκε στὴ Φλωρεντία στὸ τυπογραφεῖο Cellini, ἀλλὰ γιὰ ἄγνωστες αἰτίες δὲν ἐκυκλοφόρησε ποτέ. Στὴ Βιβλιοθήκη τῆς Φλωρεντίας σώζονται μερικὰ ἀντίτυπα, ἀκόμη ἀδετα. Διαιρεῖται σὲ τρία μέρη: στὸ πρῶτο, ὁ Θωμαζαῖος ἐκθειάζει τὶς ἀρετὲς τῆς γυναίκας πού μπόρεσε νὰ τὸν νιώσῃ καὶ νὰ τοῦ παρηγορήσῃ τοὺς πόνους, στὸ δεύτερο μέρος ἀναφέρει τὰ ἠθικὰ χαρίσματα πού πρέπει νὰ διακρίνουν τὴ γυναῖκα, καὶ στὸ τρίτο δημοσιεύει διάφορα γράμματα γνωστῶν καὶ φίλων, τὰ περισσότερα ἀπ' τὰ ὁποῖα εἶναι συλλυπητήρια γιὰ τὸ θάνατό της.

(2) Στὸ βιβλίον πού ἀναφέραμε στὴν προηγούμενη σημείωση «Diamante, Moglie e Madre» δημοσιεύεται καὶ μιὰ κρίσι τοῦ Σολωμοῦ γιὰ τὴ γυναῖκα τοῦ

< Νικολάω τῷ Θωμαζαίω

> Τεθλιμμένε μου φίλε

> Εἰσῆλθεν ὁ θάνατος ὑπὸ τὴν σκέπη τοῦ οἴκου σου καὶ ἀφήρπασε τὸν πιστὸν σύντροφον τῶν παθημάτων σου, τὸ στήριγμα τοῦ γήρατός του, τὴν ἀκτίδα τῶν ἐσβεσμένων ὀμμάτων σου.

> Ἀπέναντι τοιαύτης συμφορᾶς, πῶς νὰ μὴ συμμερισθῶ τὸ πένθος τῆς βαρυσταγῆς καρδίας σου ἐγώ, ὅστις ὡς ἀντάλλαγμα τῆς μεγάλης πρὸς σὲ ὀφειλῆς μου οὐδὲν ἄλλο ἐδυνάμην νὰ πράξω παρὰ νὰ δέωμαι ἵνα μὴ κατὰ τὰς τελευταίας ἡμέρας τοῦ βίου σου νέαι τρικυμῖαι ταράξωσι τὸν φροτοβόλον οὐρανὸν τῆς διανοίας σου;

> Πῶς νὰ μὴ συναισθανθῆ τὴν πικρίαν σου ἢ προσφιλῆς Ἐλοῖσία μου, ἣν φιλοστόργως ἠγάπησες καὶ ἥτις νηπιόθεν ἔμαθε νὰ συγγέη τὸ ὄνομά σου μετὰ τοῦ ὀνόματος τῶν γονέων της;

> Οὐδεὶς σοῦ κραταιότερος κατὰ τοῦ θανάτου. Καὶ ὁμως, ἂν εἶναι ἀληθὲς ὅτι τῆς ψυχῆς οἱ δριμύτεροι πόνοι κατευνάζονται καὶ ἐξημεροῦνται ὅταν κοινωνοῦν αὐτῶν καὶ μεταλαμβάνουν, ἔστιν ὅτε καὶ μακρόθεν, πιστοὶ καὶ ἀμετάτρεπτοι φίλοι, παρηγορηθῆ, γλυκύτατε φίλε, ὅτι βεβαίως κατέστημεν σύντροφοι καὶ συμμετοχοὶ τῆς δυστυχίας σου.

> Ἀριστοτέλης Βαλαωρίτης

> Ἐν Λευκάδι τῇ 8/20 Ὀκτωβρίου 1873. >

Καθὼς βλέπουμε, ὁ Βαλαωρίτης σταῖ δικά του παρηγορητικὰ λόγια πρὸς τὸ Θωμαζαῖο γιὰ τὸ χαμὸ ἐκείνης πού ἦταν «πιστὸς σύντροφος τῶν παθημάτων καὶ στήριγμα τοῦ γήρατος» τοῦ πολυτίμου φίλου του, προσθέτει καὶ τὰ συλλυπητήρια τῆς ἀγαπημένης τοῦ Ἐλοῖζίας, «ἥτις νηπιόθεν ἔμαθε νὰ συγγέη τὸ ὄνομά σου (τοῦ Θωμαζαίου) μετὰ τοῦ ὀνόματος τῶν γονέων της». Ἀλλὰ γιὰ τίς τόσο ἐγκάρδιες σχέσεις μεταξύ Θωμαζαίου καὶ τῆς οἰκογενείας Τυπάλδου, ἐλπίζουμε νὰ μᾶς δοθῆ γρήγορα ἢ εὐκαιρία νὰ ξαναμιλήσουμε.

ΓΕΩΡΓΙΟΣ Θ. ΖΩΡΑΣ

Σταύρωνε καὶ γράφε

Ἀγαπητὴ < Νέα Ἑστία >,

Τάχα διαβάσανε ποτέ, μετὰ τὰ μάτια τους, οἱ ἀναγνώστες σου καμμιὰ συζήτηση μετὰ Περτρίδη, Βλαχογιάννη καὶ Παπαχρονόπουλου γιὰ

Θωμαζαίου, σχετικὰ μετὰ τὴν ὁποία βλ. τὸ προαναφερθὲν μου ἀρθρον «Σολωμικὰ Α'».

Μέσα στ' ἄλλα γράμματα πού ἔστειλαν διάφοροι Ἕλληνες στὸ Θωμαζαῖο γιὰ τὸ θάνατο τῆς γυναίκας του, εἶναι καὶ τὸ ἑξῆς ἀνέκδοτο τοῦ Ρενιέρη — ἀπ' τὴν Ἀθήνα — σὲ ἰταλικὴ γλῶσσα, πού τὸ μεταφράζουμε: «5 Ἰανουαρίου 1874. Πρέπει νὰ ἐκπληρώσω ἓνα θλιβερὸν καθῆκον στέλνοντας τὰ συλλυπητήριά μου γιὰ τὸ χαμὸ τῆς συντρόφισσας τῆς ζωῆς σας. Ὅταν περάσαμε ἀπ' τὴ Φλωρεντία, ὑπέφερε ἤδη, καὶ γι' αὐτὸ δὲν μπορέσαμε νὰ τὴ δοῦμε. Ἀλλὰ ποῖός θά μποροῦσε ποτέ νὰ μᾶς πῆ ὅτι τὸ τέλος τῆς θάταν τόσο γρήγορο!»